

van Hemsterhuis tot stand gekomen, twaalf zijn gebaseerd op autografen, twee zijn geschreven door zijn klerk, twee andere zijn slechts tot ons gekomen in een voorlopige vorm, waar Hemsterhuis zijn toestemming niet aan gegeven zou hebben, en tenslotte waren drie slechts beschikbaar in een postuum verschenen versie. Deze opsomming, gegeven in de woorden van de uitgever, is noodzakelijk omdat in de uitgave ook voor de niet eerder gedrukte teksten quasi achttiende-eeuwse titelbladen zijn geplaatst, die zouden kunnen doen vermoeden dat ze al voordien gedrukt waren. In de noten achterin kan gelukkig de werkelijke situatie worden nagegaan. De brede belangstelling van Hemsterhuis is af te lezen aan de titels op het gebied van de filosofie, wiskunde en natuurwetenschap, schoonheidsleer en godsdienst (waar vooral in Duitsland de belangstelling naar uitging) en van geschiedenis en maatschappij. Voor de (ideeën)historicus is deze laatste categorie het interessantst. Niet alleen uit Hemsterhuis zich daarin wijsgerig over de geschiedschrijving, maar ook over de ontwikkelingen in de Republiek gedurende de jaren tachtig en de Franse revolutie. Oorspronkelijk waren dit brieven aan prinses Gallitzin, die na haar scheiding naar een katholieke geloofsgemeenschap in Munster was vertrokken. Hemsterhuis was als secretaris van de Raad van State natuurlijk zeer betrokken bij het 'ancien régime'. Desondanks zag hij ook wel dat Willem V zwak optrad en stelde hij voor de centrale macht te versterken, een raad die de met hem bevriende G. K. van Hogendorp ook had gegeven. Andere brieven bevatten levendige verslagen van de gebeurtenissen in Den Haag met als hoogtepunt de omwenteling van 1787 en de intocht van de prins in de stad, die hij vanwege de versieringen met laurier en mirte vergeleek met 'un bois sacré ambulante'. Het was 'une chose absolument grecque'. Hoe praktisch veel van zijn opmerkingen ook lijken, toch treft de soms geëxalteerde toon en de telkens weer terugkerende verpakking met beschouwingen over de ontwikkeling van de mensheid en de vorming van de staat. Het is goed dat deze mooie editie er nu is om nader kennis te maken met het denken van een bijzonder man.

E. O. G. Haitsma Mulier

O. van Nimwegen, *De Republiek der Verenigde Nederlanden als grote mogendheid. Buitenlandse politiek en oorlogvoering in de eerste helft van de achttiende eeuw en in het bijzonder tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748)* (Amsterdam: De Bataafsche leeuw, 2002, 496 blz., €32,50, ISBN 90 6707 540 X).

De Spaanse Successieoorlog is in de geschiedschrijving altijd beschouwd als een keerpunt. Na 1713 behoorde de Republiek niet langer tot de grote mogendheden. De eindeloze oorlogvoering op ongekende schaal had haar financiële en militaire krachten gesloopt en aan de rand van een staatsbankroet gebracht. Het leeuwendeel van de staatsinkomsten ging na 1713 op aan rentebetaling op de staatsschuld. Leger en vloot werden sterk ingekrompen en aan verval ten prooi gegeven. De geheime afspraak tussen Engeland en Frankrijk in 1712 liet een trauma na en wakkerde de wens naar internationale afzijdigheid aan. De barrière in de Oostenrijkse Nederlanden bood de Republiek wel militaire, economische en politieke voordelen, maar kostte handen met geld en betrok haar direct bij de Europese evenwichtspolitiek. Ogenscheinlijk wist de Republiek haar aanzien na 1713 redelijk te handhaven. De Oostenrijkse Successieoorlog legde haar militaire en politieke zwakte echter genadeloos bloot. De Republiek was niet in staat de Franse aanvallen te weerstaan en was gedwongen de vernederende vrede van Aken te aanvaarden, om erger te voorkomen.

Geen tijdvak van de Republiek is meer in vergetelheid geraakt dan de jaren 1713-1748. Het

bestaande beeld berust grotendeels op stokoude literatuur. De algemene tendenties van het buitenlands beleid na 1713 vormen het thema van de dissertatie van J. Aalbers, maar het tweede deel met de concrete uitwerking ervan is nooit verschenen. Het monumentale achtdelige werk *Het Staatse leger* is niet verder gekomen dan 1713. Een monografie over de Republiek tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog is niet te vinden. De uitvoerige en degelijke studie van Olaf van Nimwegen over het buitenlands beleid en het militair bedrijf van de Republiek in de jaren 1713-1748, die berust op een omvangrijk onderzoek in Nederlandse, Engelse en Franse archieven, is daarom van onschatbare waarde en zal tot in lengte van jaren het uitgangspunt voor verder onderzoek blijven. Zorgvuldig wordt als inleiding het buitenlands beleid van de Republiek in de jaren 1713-1740 beschreven, in het licht van de voortdurend veranderende en zeer ingewikkelde internationale verhoudingen. Daarna komt, naar mijn smaak te beknopt en schematisch, het besluitvormingsproces in de Republiek aan bod en, met veel liefde en aandacht voor saillante details, de oorlogvoering in de achttiende eeuw en de toestand van het staatse leger. Het leeuwendeel van het boek behandelt echter tot in alle bijzonderheden het buitenlands beleid, het diplomatiek steekspel en het militair optreden van de Republiek tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog, tegen de achtergrond van de Europese machtsstrijd. Het goed geschreven relaas, gelardeerd met citaten, volgt de chronologische ontwikkeling op de voet. De these van de doorwrochte studie komt vrijwel alleen in het inleidend en afsluitend hoofdstuk aan bod.

Deze these is even opmerkelijk als aanvechtbaar. De Republiek zou niet tot 1713 maar tot 1748 tot de grote mogendheden hebben behoord. Na 1713 zou zij zijn blijven beschikken over bijna onbeperkte financiële mogelijkheden; het was geen probleem om via staatsleningen aan geld te komen. De inkrimping en ontmanteling van het staatse leger na 1713 was niets bijzonders; alle staten hadden tijd nodig zich financieel en militair te herstellen van de Spaanse Successieoorlog. De Republiek zou zich na 1713 op de voorste rij van het Europees politiek toneel hebben gehandhaafd. Door het barrièresysteem had zij niet alleen een vooruitgeschoven verdedigingslinie in de Oostenrijkse Nederlanden, maar ook een sleutelpositie in dit voor de meeste grote mogendheden cruciale gevechtsterrein. Het barrièrestelsel maakte haar de hoeksteen van het Oude Systeem, de alliantie van de zeemogendheden en Oostenrijk, en de spil van het collectieve veiligheidsstelsel. Het leger dat de Republiek tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog op de been wist te brengen deed qua omvang niet onder voor dat van Engeland, Oostenrijk of Pruisen. Pas de vernietiging van het barrièrestelsel in de laatste jaren van de Oostenrijkse Successieoorlog betekende de zwanenzang van de Republiek als grote mogendheid.

Hoe overtuigend is deze nieuwe these? Behoorde de Republiek werkelijk tot 1748 tot de grote mogendheden? Doorslaggevend lijkt mij de positie die zij in het Europees krachtenveld innam. Onweerlegbaar speelde zij hierin tot 1713 een sleutelrol. Wat bleef daarvan na 1713 over? Engeland, Frankrijk, Oostenrijk en Spanje trachtten de Republiek nog wel in het alliantiesysteem te betrekken, maar zij nam daarin geen cruciale plaats meer in. Volgens de auteur bleef de Republiek dankzij het barrièrestelsel aanzienlijke invloed op het Europees toneel uitoefenen en via een actieve buitenlandse politiek behoorlijk gewicht in de schaal leggen, doch het betoog heeft mij niet overtuigd. De astronomische hoogte van de staatsschuld sloot bemoeienis met het Europees machtssevenwicht en krachtadig optreden in de buitenlandse politiek na 1713 gewoon uit. De Republiek werd er alleen door haar belangen in de Oostenrijkse Nederlanden van weerhouden zich afzijdig te houden van de Europese machtspolitiek. Het barrièrestelsel hoefde echter niet automatisch tot directe betrokkenheid erbij te leiden. Een alliantie met Engeland en Oostenrijk kwam pas in 1731 tot stand en bleef louter defensief van aard. Ook na 1731 trachtte de Republiek zich telkens buiten het krijgsgewoel te houden en zich

aan haar verplichtingen te onttrekken. Dat bleek in de Oostenrijkse Successieoorlog. De Republiek bouwde wel geleidelijk het staats leger uit tot 80.000 à 90.000 man, maar dat geschiedde louter uit zelfbehoud vanwege de Franse dreiging en uit Engelse en Oostenrijkse nalatigheid bij de defensie van de Oostenrijkse Nederlanden. De omvang van het leger bleef bovendien ver achter bij de gevechtskracht; de traagheid van de Franse opmars hing niet zozeer samen met de kracht van het barrièresysteem als met de halfslachtigheid van de Franse politiek. Inderdaad beschikte de Republiek nog steeds over voldoende krediet voor deze militaire krachtsinspanning, doch welke financiële prijs moest daarvoor worden betaald? De lezer krijgt steeds de indruk dat de Republiek graag tot de grote mogendheden wilde behoren, terwijl dat beslist niet het geval was. De auteur signaleert wel enige malen het verlangen naar rust, vrede, neutraliteit en afzijdigheid in de Republiek (209, 211), maar neemt die geesteshouding niet tot uitgangspunt van zijn betoog. Integendeel, hij verwijt de Republiek in de jaren 1740-1741 niet met een groot leger tegen Frankrijk in het veld te zijn getreden, terwijl dat recht tegen haar buitenlandse politiek zou zijn ingegaan en haar veiligheid direct zou hebben bedreigd vanwege de Engelse halfslachtigheid. De internationale positie van de Republiek was in 1748 geknakt, niet door het verlies van het barrièrestelsel, maar door de gebleken politieke en militaire onmacht.

Bij herhaling stuit men in het boek op interne tegenspraken. Eerst worden kritische kanttekeningen geplaatst bij de tendenties die J. Aalbers in de buitenlandse politiek onderscheidde (35); daarna wordt dezelfde tweedeling tussen een onthoudings- en een zekerheidspolitiek gemaakt. (85) Eerst wordt gezegd dat de tijdgenoten het barrièresysteem positief beoordeelden (31); daarna blijken allerlei regenten dit van weinig belang te hebben geacht. (392 vlg.) Enerzijds wordt geponeerd dat Van Slingelandt met Engeland en Frankrijk en niet met Engeland en Oostenrijk een alliantie had moeten sluiten, anderzijds wordt geconcludeerd dat het Oud Systeem een logisch gevolg van het barrièrestelsel was. De auteur lijkt zich niet voldoende bewust te zijn van het trauma dat de Republiek aan 1672 had overgehouden en van haar angst zich los te maken van haar traditionele bondgenoten tegen het gevaarlijke Frankrijk. Deze indruk wordt bevestigd door zijn visie dat Van der Heim in de jaren 1743-1745 veel krachtdadiger naar een neutraliteitsverdrag met Frankrijk had moeten streven.

Het boek heeft een wat ouderwetse kijk op de buitenlandse politiek en de oorlogvoering. De auteur had meer aandacht moeten schenken aan de heftige tegenstellingen tussen en binnen de gewesten en de stemhebbende leden, de uiterst stroeve functionering van het staatsbestel, de toenemende stagnatie van de economie, de desastreuze toestand van de staatsfinanciën en de ontmanteling van het zeewezen. Wellicht had hij dan een minder rooskleurige kijk op de Republiek gehad. De verregaande tweedeling tussen feitenmateriaal en interpretatie maakt het voor eenieder echter mogelijk zijn eigen conclusies uit het gedetailleerde relaas te trekken. De schat aan gegevens die de auteur uit talloze archieven bijeen heeft gebracht en minutieus tot een goedlopend verhaal heeft verwerkt, bepaalt de onvervangbare waarde van dit werk. Het vult een groot hiaat in de geschiedschrijving en vormt een onmisbare aanwinst over een vergeten tijdperk. De auteur heeft de historische wereld daarmee aan zich verplicht. De studie mag niet ontbreken in de boekenkast van enige specialist en belangstellende in de achttiende eeuw.

Guido de Bruin

J. Vijselaar, *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830* (Nijmegen: SUN, 2001, 559 blz., ISBN 9058750159).

Aan het eind van de achttiende eeuw constateerde men in Frankrijk allerwege een verontrustende toename van het aantal zenuwzieken, waarschijnlijk tengevolge van de algemene overbeschaving en het lezen van romans. Maar juist op dat moment diende zich ook de Duitse arts Franz Anton Mesmer aan, die vanaf 1778 in Parijs zijn therapie van het dierlijk magnetisme in de praktijk bracht. Ieder mens beschikte volgens Mesmer over een bepaalde hoeveelheid dierlijk magnetisme, een imponderabel fluidum dat verantwoordelijk is voor de werking van de zenuwen. Bij sommigen is de verdeling van het magnetisme ongelijkmatig of is de doorstroming belemmerd en daardoor ontstaan dan zenuwziekten. Maar er zijn ook mensen die een overmaat aan dierlijk magnetisme hebben, zoals Mesmer zelf, en die door aanraking of strijking de ongelijke verdeling bij de patiënten weten te verhelpen of de blokkades weten op te heffen. Aanraking (al dan niet met instrumenten) leidde bij die patiënten tot een crisis, tot stuipen, convulsies, heftige bewegingen en diep zuchten, maar als de crisis voorbij was, was de patiënt ook genezen.

Kritiek liet niet lang op zich wachten, onder andere omdat het aanraken door de genezer en het zuchten van de veelal vrouwelijke patiënten erotische associaties oproepen. Daarom verliet Mesmer Parijs al weer in 1785. Maar het 'mesmerisme' werd gered door de draai die de artillerie-officier en amateur-onderzoeker markies de Puységur er kort tevoren aan had gegeven. Bij hem leidde de aanraking niet tot een crisis, maar tot een soort magnetische slaap, een trance waarin de patiënt nog wel contact hield met de genezer, vragen kon beantwoorden en aanwijzingen kon opvolgen. Dit 'sombnabulisme' bracht de patiënten in een toestand waarin ze ook over hogere geestelijke vermogens bleken te beschikken; zij gaven een treffende diagnose van hun eigen kwalen, bleken vaak helderziende te zijn en konden soms zelfs contact leggen met gene zijde. Omdat dit allemaal heel ingetogen gebeurde, werd daarmee de kritiek op het mesmerisme de wind uit zeilen genomen, terwijl de claim op de heilzame werking van het dierlijk magnetisme alleen maar sterker was geworden.

Over dit mesmerisme of dierlijk magnetisme, dat behalve in Frankrijk ook in Duitsland, Engeland en Nederland aanhang verwierf, zijn vele misverstanden in omloop. In zijn imposante boek over de geschiedenis van dit fenomeen behandelt Vijselaar (die er eerder in Utrecht op promoveerde) er twee (overigens niet altijd als eerste): om te beginnen de veronderstelling dat het een pseudowetenschap zou zijn, een randverschijnsel van de echte wetenschap dat alleen maar populair kon worden op niet-wetenschappelijke gronden, en vervolgens de gedachte dat Mesmer de ontdekker van het onbewuste was en dat het mesmerisme dus een vroege en nog onbegrepen vorm van psychotherapie zou zijn. Met kracht van vele argumenten betoogt Vijselaar het tegenovergestelde. Het mesmerisme lag door de speculaties over imponderabele effluvia en ethers geheel in de lijn van de toenmalige, newtoniaanse natuurwetenschap en kan dus onmogelijk als bijgeloof of pseudowetenschap worden afgedaan; de theorie bleek onjuist, maar was daarom nog niet onwetenschappelijk of occult. En die aansluiting bij het heersende wetenschappelijke discours maakt duidelijk dat het dierlijk mesmerisme een zuiver fysische theorie was, die zenuwziekte interpreteerde als een verstoring van een fysiek of fysiologisch proces en uitsluitend betrekking had op de lichamelijke, niet op de psychische toestand van de patiënt. Mesmer was geen voorloper van Freud.

Vijselaar heeft het grondig aangepakt. Na een algemene inleiding wordt uitvoerig de geschiedenis van het mesmerisme in Frankrijk, Duitsland en Engeland beschreven, waarna nog een apart en minstens zo omvangrijk deel over Nederland volgt. Bij elk land wordt eerst een alge-